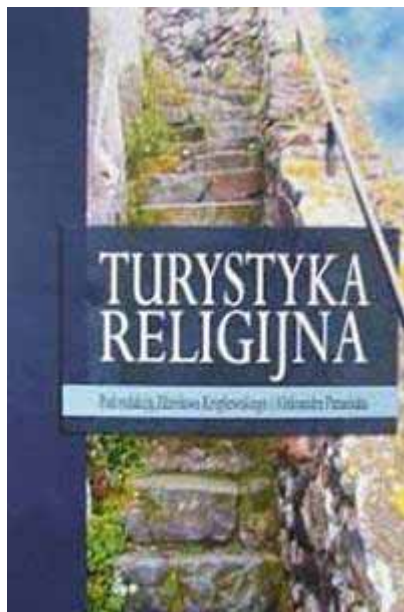

Recenzje:

Armin Mikos v. Rohrscheidt

„Turystyka religijna”

Red. Zdzisław Kroplewski i Aleksander Panasiuk

Turystyka religijna

Pod red. Zdzisława Kroplewskiego i Aleksandra Panasiuka
Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego
Szczecin 2010

687 s., il., tab., wykry.; 24 cm.

Seria: Uniwersytet Szczeciński, Rozprawy i Studia, t. 765.

ISBN 978-83-7241-771-8; ISSN 0860-2751

Fenomenowi pielgrzymowania i turystyki religijnej, należącym z pewnością do najstarszych form turystyki kulturowej, poświęcono już zarówno w światowej, jak i w polskiej literaturze naukowej setki opracowań. W kontekście nadal znacznych wpływów motywacji religijnej na podróżowanie Polaków w czasie wolnym, zwłaszcza zaś na wybór jego celów i form, potrzeba stałego aktualizowania analiz tej formy turystyki wydaje się szczególnie aktualna właśnie w odniesieniu do naszego kraju. Nic dziwnego

zatem, że w polskojęzycznej refleksji naukowej jest to – nie tylko dzięki badaniom i analizom dokonywanym w środowisku konfesyjnych teologów i socjologów, ale także między innymi dzięki pracom takich badaczy turystyki, jak A. Jackowski czy P. Różycki - tematyka najszerzej opracowana spośród wszystkich typów wypraw składających się na turystykę kulturową.

Zbiorowa monografia pod redakcją Z. Kroplewskiego i A. Panasiuka, wydana w tym roku staraniem Wydawnictwa Naukowego Uniwersytetu Szczecińskiego jest jak dotąd najobszerniejszym zbiorem opracowań, poświęconych pielgrzymowaniu i podróżowaniu posiadającemu ujmowany ściśle lub szeroko kontekst religijny.

Redaktorzy tego zbiorowego opracowania wyznaczyli mu ambitne zadanie wieloaspektowego ujęcia przedmiotu, przez co praca z założenia ma interdyscyplinarny charakter. Ten cel został osiągnięty dzięki zaproszeniu do współpracy liczne grono naukowców, reprezentujących szereg dziedzin nauki zajmujących się migracjami, oraz poprzez nadanie całości przejrzystej struktury, w ramach której poszczególne części gromadzą teksty odnoszące się do poszczególnych aspektów turystyki religijnej.

Religijne i antropologiczne podstawy samego pielgrzymowania i innych form podróży ku celom związanym z religią ukazuje pierwsza część opracowania. Autorzy zawartych w niej tekstów analizują teologiczne podstawy definiowania miejsc świętych i pielgrzymek w ujęciu katolickim (K. Wojtkiewicz, s. 32-49) i protestanckim (J. Szczepankiewicz-Battek, s. 77-85), ich kontekst religijno-społeczny (P. Różycki, s. 86-96) i uwarunkowania religijno-prawne (M. Osuchowska, s. 97-109). Zajmują się także podstawami teoretycznymi badań przedmiotu, próbując m.in. opisać i uzasadnić stosowaną terminologię, a także podejmując próbę ustalenia istoty pielgrzymowania i turystyki religijnej (A. Jackowski, s.17-31; A. Wilkońska, s. 60-68; A. Mazur, s.50-59) oraz rozróżnić profil pielgrzymy i turysty z punktu widzenia motywacji poznawczej (A. Maron, s.69-76).

Historycznym aspektem pielgrzymowania poświęcona jest stosunkowo krótka część druga monografii. Obok opracowania A. Mazura (s.113-124), prezentującego zarys powszechnych dziejów pielgrzymowania, składają się na nią trzy teksty o charakterze szczegółowym, odnoszące się do genezy poszczególnych miejsc świętych i pielgrzymowania do nich (Jablecznej, Lalesz i Hann) oraz dobrze udokumentowane studium przypadku indywidualnej pielgrzymki pobożnego Żyda podjętej w II połowie XIX wieku (E. Włodarczyk, s. 158-168).

Trzecia część obejmuje osiem prac analizujących fenomen turystyki religijnej z socjologicznego punktu widzenia. Są wśród nich zarówno próby analiz motywów pielgrzymów (M. Lisecka, s. 188-195) i ich preferencji w odniesieniu do podróżowania w kontekście religijnym (C. Korzec, I. Jaźwiński, s. 196-203), jak i prezentacja poszczególnych grup turystów religijnych w kontekście ich aktywności w tym zakresie.

Turystyką religijną jako przedmiotem badań nauk przyrodniczych zajmują się autorzy opracowań zamieszczonych w części czwartej. Składają się na nią 3 teksty, przy czym dwa z nich prezentują kolekcje roślin biblijnych w ogrodach botanicznych (M. Gasiorek, M. Ciaciura, s. 243-248) względnie specjalnie zakładane ogrody biblijne (A. Nowak, M. Ciaciura, s. 249-259), trzeci natomiast poświęcony jest specyficznemu polskiemu fenomenowi tzw. „Dębów Papieskich” w aspekcie ich turystycznej atrakcyjności (M. Rabski, s.260-272).

Obszerna część piąta gromadzi opracowania, ujmujące turystykę religijną z punktu widzenia nauk ekonomicznych. Wśród 15 tekstów zamieszczono tu zarówno takie posiadające charakter teoretyczny, poświęcone metodom badań rynku turystyki religijnej (U.M. Grześkowiak, s. 296-305) albo koncepcji profilowanego produktu turystyki pielgrzymkowej (A. Panasiuk, s. 366-377), jak i analityczne, prezentujące determinanty uczestnictwa w turystyce religijnej (A. Niemczyk, R. Seweryn, s. 356-365), wyniki badań oferty polskich produktów turystyki religijnej (B. Meyer, A. Sawińska, K. Rokicka-Turek, s. 323-334) czy funkcjonowanie usług w ramach zaspokajania potrzeb turystów religijnych (T. Gądek-Hawlena, s. 287-295; D.Milewski, A. Pawlicz, M. Sidorkiewicz, s.346-355). Przedmiotem uwagi niektórych autorów są czynniki wpływające na rozwój tej formy turystyki w poszczególnych regionach (J. Kondratowicz-Pozorska, s. 306-313). W tej części zamieszczono także m.in. artykuły opisujące tematycznie uwarunkowany potencjał niektórych regionów w odniesieniu do turystyki religijnej (M. Wanagos, s. 425-434; B. Sawicki, A. Mazurek-Kusiak, s. 398-409), a nawet opis działalności pojedynczych oferentów wypraw pielgrzymkowych i turystyczno-religijnych (A. Sammel, P. Nowicki, s. 390-397).

Część szósta, poświęcona ruchowi turystycznemu i poszczególnym atrakcyjnym turystyki religijnej stanowi bez mała jedną trzecią całości książki. Wśród 23 umieszczonych w tej części opracowań znaleźć można artykuły o charakterze analityczno-prezentacyjnym (jak tekst A. Matusiak na s. 537-547 poświęcony Wadowicom, F. Mroza (s. 575-591) na temat sanktuarium w Leśniowie, czy tekst A. Rękas i A. Mazurek-Kusiak na temat sanktuarium w Kodniu), jak i stanowiące raczej studia przypadków (jak tekst R. Kruszki o tematycznych parkach religijnych na s. 527-536 czy prezentacja pielgrzymek rowerowych na Jasną Górę autorstwa K. Szpary i E. Jędrzejczyk na s. 659-668) lub opisy miejsc (S. Pytel, E. Zuzańska-Żyśko, s. 611-618) szlaków (jak artykuł E. Mendyka s. 557-567, tekst R. Bytnar-Chmiel na s. 448-458) i większych obszarów (D. Rakowski, s.619-628; D. Mączka, s. 548-556) jako aktualnych lub potencjalnych destynacji pielgrzymek i podróży turystyczno-religijnych.

Ostatnia, krótka część siódma (s. 671-684) zawiera dwie relacje z pielgrzymek pracowników Uniwersytetu Szczecińskiego, odbytych w latach 2007 i 2008.

Do niewątpliwych atutów omawianej publikacji należy zaliczyć jej obszerną i solidnie opracowaną część teoretyczną. Zbierając w jednym miejscu rozważania o fenomenie i formach turystyki religijnej dobrze wprowadza ona w istotę tego zagadnienia. W jej ramach zostają także podjęte główne wątki dyskusji, toczących się pomiędzy teoretykami w zakresie

przedmiotu monografii, przede wszystkim zaś relacja pielgrzymowania do turystyki, w szczególności natomiast kwestie podobieństw i różnic w odniesieniu do motywacji uczestników i konkretnych istotnych elementów przedsięwzięć zaliczanych do turystyki pielgrzymkowej oraz do pozostałych imprez turystyki religijnej. Rozważane jest wzajemne przyporządkowanie tych form turystyki kulturowej, analizowany typowy profil ich uczestników, wskazywane i opisywane podstawowe rozbieżności w ich ujęciu i organizacji.

W poszczególnych artykułach o charakterze teoretycznym, ale i w niektórych zamieszczonych w innych częściach publikacji widoczna jest znacząca zmiana podejścia większości autorów do turystyki religijnej w stosunku do tego powszechnego w Polsce jeszcze na przełomie XX i XXI wieku. Dokonała się ona w sposobie definiowania pielgrzymowania i turystyki religijnej: w stosunku do dawniejszych definicji z końca lat dziewięćdziesiątych to drugie nie jest już widziane jako część pierwszego, lecz odwrotnie. Już sam tytuł całości, ale i treść opracowań teoretycznych obrazuje zachodzący proces redefinicji turystyki religijnej w polskiej refleksji naukowej, który uwzględnia fakty oraz światowe trendy zauważalne w (praktykowanej) turystyce kulturowej, a nie tylko życzeniowe myślenie niektórych dawniejszych teoretyków pielgrzymek, którym wciąż wydaje się, że to wyłącznie one - jako klasyczna forma turystyki religijnej - są jedynie uprawnioną formą podróżowania w kontekście religijnym, a wszystkie inne typy wypraw to stanowią jedynie rodzaje odstępstw lub co najwyżej niepełnych i niedoskonałych wariantów, jakichś pielgrzymek w zredukowanej postaci lub quasi-pielgrzymkowych hybryd.

Fenomen turystyki religijnej i problematyka z nim związana zostały naświetlone wieloaspektowo, o czym przekonuje już sama struktura książki. Jest ona najwyraźniej wynikiem wyciągnięcia przez redaktorów logicznych wniosków z powszechnie w międzyczasie uznanego faktu, że turystyka wymyka się zakresowi jednej nauki i jej całościowa analiza musi być dokonywana z różnych punktów widzenia oraz z użyciem różnych metod. Z pewnością ważne miejsce wśród nich należy przyznać analizie ekonomicznej i socjologicznej, w przypadku przedmiotu omawianej pozycji - także teologicznej. Zabrakło może tylko szerszego ujęcia fenomenu pielgrzymowania z kulturoznawczego, antropologicznego punktu widzenia, niezależnego od teologii i nie ograniczającego się do socjologii. Z pewnością wartość monografii na temat pielgrzymowania i turystyki religijnej podniosłaby także analiza psychologicznego profilu pielgrzyma i zainteresowanego religią (religiami?) turysty kulturowego.

Monografia zawiera liczne artykuły posiadające dużą wartość poznawczą, w dużej części oparte także na badaniach szczegółowych. Należą do nich m.in. analityczny tekst R. Kubickiego i M. Kulbaczewskiej na temat ruchu turystycznego w Częstochowie w ostatnich latach (s. 314-322), artykuł S. Dyrdy-Maciałek i K. Mrozewicza na temat wyspecjalizowanych polskich touroperatorów, oferujących wyprawy pielgrzymkowe i religijne (s.275-286), dobrze udokumentowane opracowanie G. Dyrdy i T. Maciałka o uczestnictwie mieszkańców Podkarpacia w różnych formach pielgrzymowania i turystyki religijnej, wskazujące na ich zmieniające się preferencje w tym zakresie (s. 204-212), czy tekst R. Kruszki (s.527-536) będący obszernym studium przypadku oferty nowego typu, nieznanego jeszcze w naszym kraju, a mianowicie tematycznych parków religijnych. Te i szereg innych zamieszczonych w omawianej publikacji opracowań przyczyniają się do powiększenia (wciąż jeszcze jednak fragmentarycznej) wiedzy o polskich pielgrzymach i turystach religijnych oraz o produktach i usługach tworzonych dla nich i im służących. W tym kontekście na szczególną uwagę zasługuje tekst A. Niemczyk i R. Seweryn (s. 356-365), prezentujący na podstawie szeroko zakrojonego badania profil demograficzno-ekonomiczny turystów odwiedzających Kraków z motywów religijnych.

Liczne teksty zamieszczone w zbiorze ujmują i opisują także nowe trendy, mieszczące się w ramach omawianego typu aktywności turystycznej, w tym także te dostrzegalne w populacji polskich konsumentów. Przykładem takich artykułów jest m.in. tekst autorstwa K.

Buczrowskiej i A. Cerbin (s. 180-187) o podróżach w celu uczestnictwa w warsztatach muzyki religijnej czy artykuł A. Matusiak (s.537-547), opisujący proces dokonywanej „od zewnątrz” komercjalizacji pielgrzymowania do Wadowic, wyrastającego z autentycznych uczuć milionów ludzi, połączonej z popkulturową ikonizacją jego bohatera, Jana Pawła II. Te i szereg innych tekstów pozwalają dostrzec całe spektrum motywacji, ale także obraz zmieniającego się na naszych oczach segmentu polskiego rynku turystycznego, określanego jako turystyka religijna w jej szerokim pojęciu.

Istotnym novum omawianej publikacji wydaje się przedstawiona w niej przez Aleksandra Panasiuka koncepcja produktu turystyki pielgrzymkowej (367-377). Artykuł zawiera prezentację koncepcji produktu turystyki pielgrzymkowej w oparciu o wyniki badań dotyczących produktu turystycznego i zestawienie oraz analizę istotnych elementów pielgrzymki. Przyjmując wywody Autora jako pożądaną punkt wyjścia dla bardziej szczegółowej refleksji nad klasycznymi, nadal typowymi i nowszymi rodzajami różnorodnych produktów, służących współczesnym pielgrzymom, pozwalamy sobie jednak na element polemiki. Jej przedmiotem powinien być naszym zdaniem zakres terminu „pseudoproduktu turystyki pielgrzymkowej”, wprowadzonego przez Autora na s. 375. W jego rozumieniu stanowi go po prostu podróż mieszcząca się w ramach turystyki kulturowej, a nie zawierająca elementu przeżycia duchowego. Zdaniem piszącego te słowa taka podróż wciąż jeszcze zasługuje na miano produktu turystyki religijnej (lub: kulturowo-religijnej), natomiast pseudoproduktem mogłaby zostać określona na przykład typowo polska, hybrydowa forma wyjazdu, a mianowicie „pielgrzymko-wycieczka”, nazywana tak często jedynie ze względów marketingowych, i poza jedną wizytą w miejscu świętym nie zawierająca często innych elementów religijnych, przez co można traktować używanie takiego jej określenia jako oczywiste nadużycie nazwy pielgrzymki.

Za znaczący mankament omawianej publikacji należy uznać zamieszczenie w niej kilku tekstów nie mających związku z zakresem tematycznym, określonym w jej tytule. Należą do nich m.in. opracowanie I. Dudzik na temat ołtarza w Jarosławiu (s. 470-477) albo artykuł B. Jagiły o regotyżacji katedry przemyskiej (s. 492-508), sam z siebie stanowiący wartościowy tekst, nie odnoszący się jednak ani jednym zdaniem do turystyki. Można natomiast przyjąć, że sprawozdania z wypraw pracowników Uniwersytetu Szczecińskiego weszły do publikowanego zbioru na prawach przyczynków faktograficznych, co zresztą wydaje się akcentować tytuł części, w której je (osobno) zamieszczono - „Miscellanea”.

Niektóre teksty znacznie odbiegają swoim poziomem naukowym od pozostałych, tym samym obniżając wartość całości, pretendującej do miana naukowej monografii.

Przykładem takiego opracowania jest zamieszczony na s. 306-313 artykuł J. Kondratowicz-Pozorskiej na temat czynników rozwoju turystyki sakralnej na terenach wiejskich województwa zachodniopomorskiego (s. 306-313). Poza teoretycznym wstępem, gdzie przytaczane są ogólne sformułowania z przemów Jana Pawła II i tekstów innych autorów, w artykule nie znajduje się ani jedno uzasadnienie prezentowanych opinii. Z niewiadomych powodów Autorka uważa na przykład, że „głównymi celami peregrynacji” w Polsce są sanktuaria maryjne: „Jansa Góra w Częstochowie, Wambierzyce, Góra św. Anny itd.” Abstrahując już od kwestii, czy Górę Św. Anny można uznać za sanktuarium maryjne (bo np. czemu nie miejsce kultu tej świętej?) rodzi się pytanie, czy ważniejszym od Wambierzyc nie jest znacznie częściej odwiedzany przez pielgrzymów Licheń, albo czy sanktuarium w Krakowie-Łagiewnikach (nie będące żadną miarą maryjnym, tylko chrystologicznym, pasyjnym lub ostatecznie związanym z kultem św. Faustyny) nie należy zdaniem Autorki do głównych sanktuariów polskich? Wszak liczba przybywających tu pielgrzymów z Polski, a także zagranicznych gości już od dawna wielokrotnie przerasta ilość tych, którzy odwiedzają znane raczej w skali regionalnej Wambierzyce. Język tego opracowania także zasługiwałby na daleko idącą korektę. Oto przykłady z jednej tylko strony.

Sformułowania w rodzaju „Polska ma szczególne warunki do rozwoju turystyki wiejskiej, gdyż posiada jedne z najładniejszych terenów wiejskich w Europie” (s.309) mogłyby się znaleźć raczej w wypracowaniu ucznia technikum turystycznego niż w artykule zamieszczonym w monografii naukowej, a i w tym przypadku nauczyciel zapewne by je „podkreślił”. O egzegezę zamieszczonego na tej samej stronie zdania ”Współczesna rzeczywistość jest dosyć skomplikowana, trudna i niejasna.” redaktorzy powinni byli poprosić autorkę przed publikacją książki. W innym miejscu natomiast odnajdujemy stwierdzenie, że „każdą formę turystyki odbywającą się w środowisku wiejskim i wykorzystującą jako główną atrakcję jego walory, czyli przyrodę, krajobraz, kulturę, zabudowę, gospodarstwa, nazywa się turystyką wiejską”. Kto tak tę formę turystyki – poza Autorką – nazywa i na jakiej podstawie, tego się już nie dowiadujemy. Autorka nie ustrzegła się także od błędów rzeczowych. Na s. 307 stwierdza ona otóż, że głównym celem turystyki religijnej jest „odwiedzanie i wędrowanie po miejscach związanych z kultem świętych i błogosławionych”. Czyżby nie istniały inne cele wypraw, nadające im kontekst religijny, jak choćby święte dla różnych religii miejsca oczyszczenia, znane i chętnie odwiedzane klasztory, niekiedy wywodzące swoje dzieje od świętych i błogosławionych, muzea o tematyce sakralnej, miejsca zjazdów religijnych, jak choćby podgwieźniańska „Lednica” (Imiołki)? Z kolei na s. 310 czytamy, że „na polskiej wsi nie brak (...) śladów wczesnego chrześcijaństwa” (sic!). Tymczasem zarówno w naukowym, jak i potocznym rozumieniu epoka wczesnego chrześcijaństwa w żaden sposób nie obejmuje okresu, w którym pojawiło się ono w Polsce.

Z kolei tekst M. Wanagos na temat dziedzictwa kulturowego mennonitów dla turystyki religijnej (s.425-434) posiada raczej formę artykułu prasowego. Fakty tam przedstawione, w tym historyczne, nie są oparte na literaturze, opis przebiegu prezentowanego szlaku nie odwołuje się do żadnego źródła (jak choćby uzgodnionej lub zatwierdzonej mapy), przedstawiane w tekście plany i działania poszczególnych gmin wymienione są bez przytoczenia dokumentów lub choćby autoryzowanych wypowiedzi ich przedstawicieli.

Artykuł Renaty Bytnar-Chmiel na temat szlaku chasydzkiego (s. 448-458), w którym po teoretycznym wstępie bazującym na ogólnej literaturze turystycznej (notabene nie uwzględniającym jakiegokolwiek naukowego opracowania poświęconego szlakom kulturowym) jako źródła dalszych opisów, próby analizy i opinii, oprócz portalu internetowego szlaku (nadal funkcjonującego raczej wyłącznie wirtualnie) podawane są teksty z gazet. Brak jakiegokolwiek informacji o konkretnych działaniach zmierzających do turystycznej organizacji szlaku (poza wzmianką o ustawieniu jednej (!) tablicy w Leżajsku na s. 456) stwarza wrażenie, że mamy tu do czynienia raczej z przedrukowanym publicystycznym opisem szlaku niż z naukową analizą, odnoszącą się do oferty czy nawet produktu turystycznego, jakim w założeniu są szlaki kulturowe.

Ciekawy tekst E. Mendyka na temat Drogi Świętego Jakuba w Polsce (s.557-567), zawierając mnóstwo interesujących spostrzeżeń odnoszących się do tego szlaku pielgrzymiego jako przestrzeni religijnej i historycznej oraz faktów dotyczących procesu jej odtwarzania – nie opiera się na źródłach czy zestawieniach ani nie odwołuje się do dokumentacji czy literatury, przez co ma jedynie walor sprawozdania z działalności organizacji i ludzi, pracujących nad rekonstrukcją szlaku.

Podobnie oparcia w przytoczonych opracowaniach lub wynikach badań nie znajdują liczne fakty podawane w artykule A. Mazura „Turystyka pielgrzymkowa a turystyka religijna” (s. 50-59). Należą do nich m.in. podana przezeń liczba sanktuariów polskich, w wśród nich sanktuariów maryjnych oraz liczba odwiedzających je osób (s.55). Wyliczając fazy rozwoju historycznego turystyki w XX wieku (s. 58) oraz jej główne cele (s.59) Autor także nie podaje, na podstawie jakich badań lub opinii jego zestawienia i stwierdzenia mają taką a nie inną postać. Podsumowanie artykułu jest zbiorem truizmów na temat turystyki i jej organizacji, nie mających wiele wspólnego z deklarowanym tematem całego tekstu i nadającym się raczej do okolicznościowej homilii z okazji Światowego Dnia Turystyki.

Tekstem zupełnie nie na miejscu w publikacji tego rodzaju wydaje się być artykuł A. Sammel i P. Nowickiego (s.390-397) na temat turystycznej oferty szczecińskiego biura „Polonia”. Stanowi on nie bardzo nawet ukrywaną formę reklamy biura podróży. Najlepiej świadczą o tym choćby entuzjastyczne i mało odpowiednie dla naukowej (czyli w założeniu także obiektywnej) monografii stwierdzenia w rodzaju „Wysoka jakość świadczonych usług i profesjonalizm to niezaprzeczalne atuty wszystkich wyjazdów organizowanych przez biuro (s. 397).

Mocno dyskusyjne wydają się stwierdzenia, zawarte w niektórych opracowaniach. Prócz cytowanych już niektórych opinii J. Kondratowicz-Pozorskiej taka opinia znalazła się m.in. w - skądinąd ciekawym i wartościowym - tekście A. Wiłkońskiej poświęconym turystyce religijnej (s.60-68). Na stronie 65 zauważa ona, że w przypadku pielgrzymów przybywających do Krakowa-Łagiewnik, traktowanych jako całość, należy mówić o mieszanych (religijnych i pozareligijnych) motywach ich podróży. Na jakiej podstawie właśnie pielgrzymów z tej grupy, i to wszystkich, miałyby w przeciwieństwie do odwiedzających inne sanktuaria charakteryzować obecność owych pozareligijnych motywów – to już nie zostaje uzasadnione.

W monografii dochodzą miejscami do głosu sprzeczne poglądy autorów poszczególnych tekstów odnoszące się do fundamentalnych dla jej tematu kwestii. Samo w sobie nie jest może zjawiskiem niespotykanym, jednak powinno ono podlegać kontroli i ewentualnemu ograniczeniu ze strony redaktorów. Przykładem takiej sprzeczności zdecydowanie zasługującej na interwencję i eliminację jest fragment artykułu A. Maow i K. Zysek na temat turystyki religijnej w Syrii (s.213-221), gdzie na s. 213 i 214 pada (ilustrowane dodatkowo schematem) stwierdzenie o podziale turystyki pielgrzymkowej na religijną i kulturową, z powołaniem się na autorytet A. Jackowskiego, a konkretnie na jego artykuł z roku 1998. Tymczasem sam Antoni Jackowski w swoim tekście zamieszczonym w pierwszej części książki stwierdza wyraźnie na s. 30 i potem na 31, że to właśnie pielgrzymki stanowią jedną z form turystyki religijnej, a nie odwrotnie (!).

Podsumowując krytyczną część recenzji warto zauważyć, że większość z niedociągnięć omawianego zbioru wynika z krytykowanej już na tych łamach praktyki zamieszczania w zbiorczych opracowaniach wszystkich zgłoszonych do nich tekstów. Dzieje się tak niestety często nawet wówczas, gdy poziom ich opracowania lub wartość poznawcza odstają od ogólnego standardu prac naukowych albo po prostu nie mają wiele wspólnego z tematem całości. W odniesieniu do recenzowanej publikacji niepotrzebnie obniża to wartość ciekawej i cennej monografii.

Książkę pod redakcją Z. Kroplewskiego i A. Panasiuka należy uznać za pozycję ważną i wartościową z kilku powodów. Po pierwsze dlatego, iż stanowi ona wielostronne ujęcie tematu, uwzględniające wielość faktów i zjawisk, które charakteryzują analizowaną rzeczywistość. Po drugie, bo stanowi ważny przyczynek do naukowej dyskusji na temat szeroko rozumianej turystyki kulturowej, a w jej ramach także religijnej, oraz jej relacji do pielgrzymowania, eksponując główne punkty sporu i jakby „ilustrując” go szczegółowymi analizami i prezentacjami. Po trzecie, bo zawiera ona wiele konkretnych analiz oraz znaczny zakres danych o charakterze faktograficznym, wprawdzie wciąż mających wycinkowy charakter, co jednak tym bardziej przypomina o konieczności zaplanowania i realizacji w odniesieniu do tego ważnego w Polsce segmentu turystyki badań o skali ogólnokrajowej i o bardziej kompleksowym charakterze. Póki takie nie zostaną przeprowadzone, omawiana publikacja przez szereg lat pozostanie zapewne standardową pozycją na temat turystyki religijnej w języku polskim. Z tego powodu powinna być ona polecona wszystkim, zajmującym się w naszym kraju teorią i praktyką organizacji turystyki religijnej i pielgrzymkowej.